

חוקה ומבולקה: בן-גוריון נגד חוקה כתובה

"איני מניח כי אפשר למסור לבית-המשפט שיקבע אם חוקים של הכנסת כשרים או אינם כשרים". מילים נפיצות אלו לא יצאו מפיו של פעיל ימין אנטי-ליברלי בימינו, אלא מפיו של ראש ממשלת ישראל הראשון, האב המייסד, שומר שלטון החוק, עורכה האחרון והקובע של מגילת העצמאות, ומקדמן של זכויות ליברליות לכול: דוד בן-גוריון. והוא אמר אותן לא בשיחת אגב עם עיתונאי אלא בדברים שהכין מראש להופעה בישיבת "ועדת החוקה, חוק ומשפט" של הכנסת הראשונה, שהייתה אמונה על הכנת טיוטת חוקה.

ישיבת הוועדה התקיימה ב-13 ביולי 1949, בראשות יו"ר הוועדה ח"כ נחום ניר ובנוכחות שר המשפטים פליכס רוזנבליט, הוא פנחס רוזן. דבריו של בן-גוריון הם כנראה ההצהרה המעניינת והמתוחכמת ביותר שהושמעה בימי ראשית המדינה על הסוגיות הפוליטיות והתיאורטיות של כינון חוקה. השתייכותה לבן-גוריון מוסיפה לה כמובן משנה-עניין. לפניכם דברי מבוא קצרים על הנושאים העיקריים בנאומו של בן-גוריון ועל חשיבותם להבנת יסודותיה של מדינת ישראל ולהבנת הסוגיות החוקתיות המעסיקות אותה כעת.

כינון חוקה היה ממשימותיה הראשונות של מועצת המדינה הזמנית. הדבר לא קרה עד עצם היום הזה. וכפי שאנו למדים מדברי בן-גוריון כאן, לו היה נוסח חוקה מגיע לידי גמר, ראש הממשלה היה ככל הנראה מתנגד לו.

מדוע? האם מייסדי המדינה לא התכוונו שתהיה לה חוקה רשמית כתובה? בקריאה פשוטה בכתבים ובהיסטוריה של תקופת הקמתה, דומה שכן. כידוע, מגילת העצמאות מציינת במפורש "חוקה שתיקבע על-ידי האספה המכוננת הנבחרת לא יאוחר מ-1 באוקטובר 1948". בינואר 1949 התקיימו בחירות ל"אספה המכוננת", שעצם שמה מציין, כך נראה, שמשימתה העיקרית הייתה להתוות חוקי יסוד אם לא חוקה רשמית כתובה. זו הכריזה על עצמה בפברואר 1949 ככנסת הראשונה, אך גם אז הכנת החוקה נחשבה רכיב מרכזי בתפקידה.

"יש לי אמונה ביהודים אשר באים". דוד בן-גוריון משוחח עם 'מורי' במעברת פרדיה, סתיו תשי"א. צילום: דוד אלדן, לע"מ

אך כאשר מתבוננים בסיפור מקרוב, הוא נראה עמום יותר. המשפט על החוקה במגילת העצמאות איננו מוכיח כי חוקה כתובה עמדה בראש מעייניהם של דוד בן-גוריון ויתר חותמי מגילת העצמאות. משפט זה הוכנס לנוסח המגילה לא בגלל שום אמונה איתנה מצד החותמים כי חוקה כתובה רשמית היא עניין בעל עדיפות נורמטיבית למדינה. הוא הוכנס למגילה בגלל החלטת האו"ם מכ"ט בנובמבר (החלטה 181) שקבעה כי המדינות החדשות שיקומו בארץ ישראל עם תום המנדט הבריטי נדרשות להכין חוקות כתובות. כמה מאנשי המפתח בניסוח המגילה, ובראשם משה שרתוק (שרת), האמינו כי ארה"ב ואולי עוד מדינות יכירו במדינה החדשה רק אם תתחייב במפורש לקיים את כל פרטי החלטה 181. אך כי בן-גוריון אפשר לדבר זה, ולמחוות נוספות להחלטה 181, להיכנס למגילת העצמאות, הוא היה אדיש כלפיהן ולמעשה התנגד להן. כדבריו בנאום שלפנינו: "אפילו בממשלה (הזמנית) הייתה דעה אחרת שאמרה: צריך איזה קונסטטוטוציה, להגביל את הזכויות שיש למדינה יש לגוף אחר. אך זה לא נתקבל".

"מנשר מועצת המדינה הזמנית" שפרסמה מועצת המדינה הזמנית ביום הכרזת המדינה היה פרוצדורלי גרידא: הוא הכריז כי גוף זה הוא הרשות המחוקקת, ובכך הגדיר אותה כמקום שבו תעוצב החוקה. עיקר תכליתו היה הצעד המשפטי הראשון של המדינה: ביטול הספר הלבן מ-1939 שהגביל את העלייה.

מנשר זה ניתן ביום ו' בשבוע, ה' באייר, וכבר לשבוע שלאחר מכן נועדו הדיונים הראשונים על החוקה. אך העניין צנח מיד, ובאורח דרמטי, במורד סולם העדיפויות של המדינה הנולדת. בן-גוריון פיתח במהירות רבה את העמדה הרטורית שעתיד היה להרחיב מעשה ידי אומן בשנים הקרובות. "אין לנו זמן לעניין זה עכשיו. אנחנו צריכים לבנות בתים לעולים. חוקה נעשה כאשר ירווח לנו קצת", אמר לנציגי מפלגת הציונים הכלליים במשא ומתן להרכבת הקואליציה הראשונה.¹

בדברים שלפנינו הוא משמיע טיעון דומה. אך הוא מוסיף עליו שכבות עומק. אנו למדים כאן על התשתית התיאורטית והמעשית של עמדתו. למרות הצטנעותו המבודחת והאופיינית - "אינני יודע מה ערכם של הדברים האלה, כי אינני מומחה להם" - לפנינו מעין נאום חריף מבחינה תיאורטית והחלטי מבחינה פוליטית. תיאורטית:

1. 24 בפברואר 1949. מובא אצל ניר קידר, בן-גוריון והחוקה, אורי-יהודה: דביר ואוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה, עמ' 39.

יש כאן התייחסות לזרמים העיקריים בהגות הפוליטית בת-הזמן, הכולל עיון בהיסטוריה החוקתית של יוון, רומא, אנגליה, צרפת, גרמניה וארה"ב. פוליטית: בן-גוריון אותת כי הוא ישתמש בכוחו הפוליטי המכריע לבלית מינונה של חוקה. בקיץ ההוא בן-גוריון כבר הספיק לבטא את העדפתו לחוקי יסוד שימלאו פונקציות חוקתיות. העדפתו זו היא שיצאה לפועל. למה אימץ עמדה זו?

סיבות מעשיות: המצב הפוליטי בקיץ 1949 היה שונה לחלוטין מזה ששרר שנה ורבע קודם לכן, כשנושא החוקה עלה על הפרק ערב הקמת המדינה. בן-גוריון היה עתה ראש ממשלה. הוא ידע כי חוקה כתובה עלולה לצמצם את חופש הפעולה המרבי שהוא רצה לעצמו. רמזים לשיקול פרקטי זה נמצאים בדברים שלפנינו. בן-גוריון מציין את התפקיד ה"משמרי" וה"ריאקציוני" שמילאה החוקה בהחלטות בית המשפט העליון האמריקני כשהגביל את חופש הפעולה של הנשיא פרנקלין ד' רוזוולט ביישום ה"ניו דיל" ובמהלך מלחמת העולם השנייה. "אמריקה היא מדינה גדולה ועשירה, בעלת יכולת גבוהה, לא אכפת לה איזה אבסורדים יהיו בתוכה, בכל זאת הארץ מתקיימת", הוא אומר, אך במדינה קטנה כשלנו התערבות כזאת של שופטים לא תעבור בשתיקה. ניר קידר, שחקר את יחסו של בן-גוריון לחוקה, הראה כי ראש הממשלה פיתח רציונל נוסף: המדינה רבגונית מאוד באוכלוסייתה, וחוקה עלולה לנפץ את המרקם השברירי. יש, אם כן, לראות את התנגדותו העמוקה של בן-גוריון לחוקה גם לאור המניעים הפוליטיים. בדברים שלהלן הוא מראה מה רחבה מניפת המחלוקות הרעיוניות שהחוקה תצטרך לצלוח. "אם ניכנס להתווכח על דקלרציות, זה יעסיק את רוב אנשי הכנסת ואת העיתונות בוודאי, ואת 'מעריב' ו'ידיעות אחרונות' - אין ספק. הדברים ולי חשובים, אבל יתחיל ריב וויכוח ... אנחנו אוהבים מאוד ויכוחים תיאורטיים: אחד יראה כי הוא נאמן לכבוד ישראל, אחר - שהוא נאמן למהפכה הסוציאליסטית, ושלישי - כי הוא נאמן לדמוקרטיה העממית, ואחד נאמן לחלוציות..."

בן-גוריון חש באינטואיציה כי המציאות הפוליטית אינה מתאימה להכרזות ולחוקות המבטאות את מהות המדינה, גם אם הללו נחוצות. כדבריו, סופר גדול ודאי היה יכול לשפר את מגילת העצמאות; אך לשם כך צריכה המדינה "אנשי רוח", ופחות מכך את חברי ועדת החוקה. **סיבות רעיוניות:** גם הרהורים תיאורטיים על אופייה הרצוי של מה שאפשר לכנות ממשלה חוקתית נמצאים בדברים. כפי שהוא טוען

ברהיטות, ממשלה חוקתית עשויה, בארצות מסוימות ובזמנים מסוימים, להיתרם מאוד מחוקה כתובה - אך תיתכן ממשלה חוקתית גם בלעדיה.

הוא מזכיר את בריטניה, שאין לה חוקה פורמלית אך יש לה שובל של חוקים תקדימיים שהפרלמנט חוקק. מדינת ישראל הצעירה, טוען בן-גוריון, כבר נמצאת על מסלול מוכן; רבים מהסעיפים שהחוקה צריכה ליצור כבר עומדים וקיימים. יש לישראל רשות מחוקקת, מערכת משפט, נשיא ונשיאות. היא ערכה בחירות כדי למנות את הרשות המחוקקת ואת ההנהגה. עניינים חשובים אחרים הנחשבים חוקתיים, כגון תדירות הבחירות והחוקים הנוגעים לצבא, עוד טעונים הכרעה. אך לטענת בן-גוריון, עניינים חוקתיים חיוניים לא פחות, וחשובים אף יותר, כבר הוכרעו בלי חוקה. מדוע אי-אפשר להמשיך כך ולהכריע בעניינים האחרים?

הטענה המכרעת יותר שבן-גוריון משמיע, טענה מעוררת-מחלוקת, שבעטיה ראוי נאווה שיקראוהו ישראלים בזמננו, עניינה הרובנות. בן-גוריון משמיע בעד הרובנות את הטיעון האבסולוטי ביותר שאפשר: לגרסתו, הרוב צריך להכריע לגבי כל החוקים. מילותיו מדברות בעד עצמן: "מוטב שיעשו חוק רע, מאשר מיעוט ישתלט. יען כי לא יסבלו זאת! לא כל כך מהר מקבלים שלטון-רוב אצלנו; שלטון מיעוט - לא יקבלו. גם אין לכך כל הצדקה מוסרית, הגיונית".

נתח נכבד מדבריו מקדיש בן-גוריון לטענה כי החוכמה מצויה אצל העם - ומלווה זאת בדברים חוצבי להבות נגד טענות גזעניות כי אוכלוסיית ישראל, ובפרט העולים החדשים מארצות המזרח התיכון, אינה בשלה לממשל עצמי. הוא תוקף גישה זו לא רק בשם השוויון בין בני האדם, אלא גם באמצעות הגחכת רגש העליונות של חלק מהממסד האשכנזי: "אני יהודי פולני. אני מסופק אם יש באיזה קיבוץ יהודי שהוא יותר גנבים מאשר בין יהודי פולניה".

חלק זה בנאומו של בן-גוריון נועד לענות לנטייה שרווחה בוועדה לדרוש רוב מיוחס של 75 אחוז כדי לשנות חוקה או חוקי יסוד. בן-גוריון סבר שכל החוקים, בלי יוצא מן הכלל, צריכים להיות טעונים רוב רגיל בלבד. לדבריו, חוקה כתובה כובלת את דורות העתיד לחוקים ולהרגלים של העבר. הוא אף טוען נגד האפשרות כי שופטים ייטלו לעצמם סמכויות שמוטב כי יישארו בידי הפרלמנט (או בניסוחו הדמגוגי משהו, בידי העם).

אבל גלעין הטיעון שלו אחר. בפיכחותו הפוליטית מבין בן-גוריון כי

החוקה היא פוליטית כשם שהיא משפטית. גורלה תלוי ביכולתה של המדינה לקיים את הערכים והעקרונות שלה-עצמה. כוח-המשמר המגן על הרעיונות שביסוד החוקה הוא למעשה העם כגוף מדיני, לא השופטים. בניסוחו המופלג: "אני חושב שמתן סמכות כזאת לשופטים הוא דבר ריאקציוני. אצלנו לא יהיה לדבר כזה קיום, הציבור לא ישלים עם זה. הכנסת, או אם יהיה לנו מחר פרלמנט אחר, יקבל חוק אשר נשען על רצון הרוב, ובית המשפט יפסול אותו מפני שלדעתו איננו מתאים לאיזה פסוק בחוקה?! רק העם קובע את החוקה".

יש כמובן טיעונים רבים נגד גישה זאת. הביטוי הידוע "עריצות הרוב" הוא אחד מהם. שני הוא הטיעון כי אפילו ממשלה רובנית טעונה חוקה כדי לממש את שלטון הרוב. טיעון שלישי אומר כי הרוב הוא רק בלם לכוח, ולא גוף מושל בפני עצמו: הרוב בולם את כוחה של הרשות המחוקקת, באמצעות בחירות. וכמו שרומז בן-גוריון, יש חוקים מוסריים המובנים בטבע העולם, שמדינה המפירה אותם שוללת מעצמה את התוקף, גם אם החליט על כך הרוב. רוב המנצח בבחירות אינו יכול, למשל, לבטל את הבחירות מכאן ולהבא. האם טיעונו של בן-גוריון גוברים על טיעונים אלה? ישפוט הקורא.

מה באשר לתרומתן של כמה מן החוקות לניסוח העקרונות האתיים של המדינה, זכויות אזרחיה וחובותיהם? כאן בן-גוריון חמצמץ במיוחד. הצהרת זכויות האדם של צרפת מדברת על שוויון ואחוה, הוא אומר. זה טוב ויפה, אבל העקרונות הללו מופרים בלי הרף ובלי הנד עפעף. נפוליאון הוכר באורח דמוקרטי כקיסר בארץ השוויון והאחוה. ואם בהצהרות בלבד מדובר, הרי בישראל כבר יש מסמך העושה את המלאכה הזאת: מגילת העצמאות, המדברת על שוויון, חירות וחזון הנביאים.

הופעתו הפולמוסנית והמאלפת של בן-גוריון בוועדה מעלה את שאלת המפתח: האומנם החולי בתרבות הפוליטית של ישראל הוא היעדר חוקה כתובה? כשלעצמי איני בטוח בכך. בן-גוריון מציג את הטיעונים נגד. ועם זאת, עמדתו מכילה פרדוקסים וקושיות הצריכים עיון. דווקא קושיות אלו נוסכות בנאום משנה-אקטואליות בזמננו. טיעונו הרהוט של בן-גוריון נגד חוקה כתובה מציע מזון למחשבה על שאלות חוקתיות המטרידות אותנו כיום.

ניל רוגצ'בסקי

ד"ר ניל רוגצ'בסקי הוא סמנכ"ל מרכז שטראוס לתורה והגות המערב בישיבה אוניברסיטה בניו-יורק. הוא משלים בימים אלה ספר העוסק בתהליך הייסוד של מדינת ישראל.

יעשה הרוב כדעתו

דברי ראש הממשלה בשאלת כינון חוקה לישראל - מתוך פרוטוקול ועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת, בדיון מיום ט"ז בתמוז תש"ט [13.7.1949].

אני קצת מתפלא על שנדרשתי לבוא הנה, כי בעניין זה אינני מביע דעה של כל חוג, ובוודאי לא של הממשלה. הממשלה עוד לא דנה אף פעם בשאלה זאת. כאשר הממשלה חיברה את התוכנית אשר הביאה לכנסת ואשר אושרה על ידי הכנסת, נמנעה משאלה זאת. לכן, כל מה שאגיד כאן על אחריותי הפרטית והאישית.

אינני יודע מה ערכם של הדברים האלה, כי אינני מומחה להם. אך היות שזה כ-13 שנה חשבתי על כך שצריך להקים מדינה, עד כמה שאפשר בקרוב, והאמנתי שיש אפשרות שתקום מדינה כזאת, חשבתי במשך 13 השנים האלה על בעיות הקשורות עם הקמת המדינה, והמסקנה העיקרית שאליה הגעתי היא כי מדינת ישראל, אם תקום, לא תוכל לראות ממה שנעשה במדינות אחרות ולעשות כמוהן, כי אם תצטרך לדון על כל דבר לגופו: הנחוץ הדבר הזה במדינת ישראל באותה התקופה או איננו נחוץ. העובדה שאת הדבר הזה עושים או אין עושים במקום אחר אינה מחייבת אותנו. כי ידעתי שמדינת ישראל תקום בתנאים היסטוריים מיוחדים ויהיו לה תפקידים מיוחדים אשר אין כמעט לכל מדינה אחרת. משום כך גם באתי למסקנה שאיננו יכולים גם בעניין החוקה והחוקים לנהוג על פי השגרה. עלינו לבחון מדוע מדינות מסוימות עשו כך, ואם הנימוקים האלה קיימים אצלנו או שאינם קיימים, אם דבר זה טוב בשביל מדינת ישראל או לא טוב.

השאלה אם נחוצה חוקה או אינה נחוצה תלויה קודם כול במה שמבינים במילה "חוקה". רוב הוויכוחים בין האנשים באים מפני שלכל אחד יש הגדרה אחרת לדברים שהם דנים עליהם. אם מתכוונים במילה "חוקה" לחוקים הקובעים את המשטר במדינה – ברור כי יש הכרח בחוקה כזאת. כמו שדרוש חוק אשר יקבע מי נותן רישיון לאופניים, נחוץ גם חוק הקובע איך נבחרים נציגי העם, מה סמכותם, איך נבחרת הממשלה, איך מורכבת הממשלה, יש או אין נשיא, מה סמכויות

הינו"ר נ. ניר :

אני פותח את הישיבה.

על סדר-היום: ב-9 צריך לבוא בן-גוריון.

אם יבוא - מובן מאליו שנפסיק את עבודתנו ונשמע את הרצאתו. לאחר דבריו נחליט אם להמשיך בוידע או לעבור לעבודתנו.

הועבר אלינו ע"י הכנסה חוק הגנת

במאמר עליון לרוב מה לשנות בו

מתוך פרוטוקול הישיבה

הנשיא, אם הממשלה אחראית או לא אחראית, כמה זמן מתקיים הפרלמנט וכיוצא בזה. חוקים כאלה, הקובעים את סדרי המדינה, ודאי שהם הכרחיים. אם זאת היא שאלת החוקה, נדמה לי כי אין כלל צורך לדון, ויש לנו עד עכשיו פחות או יותר חוקה, אולי לא מלאה. יש נשיא, יש כנסת, יש ממשלה פרלמנטרית, כלומר ממשלה האחראית ישר בפני הכנסת, כיוון שיש כנסת אחת ולא שתי כנסיות. לא קבענו עדיין כמה זמן תשב הכנסת; קבענו שיש בתי משפט, שיש בית משפט עליון. רוב הדברים אשר נקראים "קונסטיטוציוניים", אולי לא כולם, נקבעו כבר אצלנו. ייתכן שיש להוסיף עליהם כמה דברים בנוגע למשטר הצבאי, כמה דברים על עצם חוקת הכנסת, יען כי כפי שנוהגים עכשיו זה מתאים היה אולי למועצת המדינה, אבל איננו הולם, לדעתי, את הכנסת. דברים כאלה, לית מן דפליג שהם הקובעים את סדרי המשטר והמדינה.

אך יש גם הוראה אחרת לחוקה, והיא שיש שורה של חוקים, או חוק אחד, אשר להם יש מעמד משפטי אחר מאשר לשאר החוקים. בעוד שלגבי כל שאר החוקים פרלמנט אחד מתיר ובא פרלמנט שני ואוסר, פרלמנט אחד קובע כך ופרלמנט שני מבטל או מכניס מודיפיקציה, יש מדינות אשר בהן ישנם חוקים מסוימים בנוגע לשורה של דברים, ולשורת דברים אלה יש תוקף יותר גדול מאשר לחוקים אחרים. במידה שאני מבין זאת השאלה העומדת לדיון, לא חוקת יסוד אלא אם לחוקק חוק אשר קוראים לו "חוקת יסוד", כי השם איננו אומר כלום. הדברים הכלולים בחוק הזה אינם אותם בכל הארצות. יש שהחוק הזה מכיל יותר עניינים ויש שהוא מכיל פחות, ויש שהחוק מכיל סתם דקלרציות אשר אינו מקיימן ואי אפשר לחייב לקיימן כיוון שאין סנקציות. אלא שנותנים לחוק הזה מעמד חגיגי, הצהרה חגיגית, ואז הוא הופך לדוקומנט היסטורי.

כנסיות: צורת רבים של
"כנסת". הכוונה כאן לשני בתי
פרלמנט.

השאלה היא לשם מה לתת לחוק מסוים מעמד משפטי אחר. בהיסטוריה, עד כמה שאני יודע, יש שתי סיבות עיקריות לכך.

סיבה ראשונה: במדינה פדרלית יש פרובלמה של חלוקת הסמכויות בין הפדרציה ובין חלקי הפדרציה. שאלה כזאת הייתה למשל באמריקה. באמריקה יש "יוניון", איחוד של מדינות. 13 המדינות אשר בנו את ה"יוניון" הזה היו מאוד קנאיות לסמכויותיהן המיוחדות. הן לא רצו כלל לוותר על ריבונותן וסמכויותיהן, והסכימו להקים את ה"יוניון" רק מתוך צורך של התגוננות וטעמים אחרים. אך הן רצו של"יוניון" הזה תהיינה סמכויות מוגבלות, ועיקר הסמכויות תישארנה בידי המדינות. דבר כזה מוכרחים להגדיר, ולהגיד בדיוק מה הן הסמכויות שבידי הברית הפדרלית ומה הסמכויות שיש למדינות הבודדות.

אך לא מספיק להגיד זאת, מוכרחה להיות סנקציה, מוכרחה להיות מוסד משפטי כדי שאם הברית הפדרלית תעבור על סמכויותיה יוכל להגיד: זה פסול. זאת היא אחת הסיבות מדוע באמריקה יש לחוקה סמכות, אשר עד כמה שאני מכיר אין לכל חוקה אחרת. לשם כך הוקם בית משפט אשר יש לו סמכות שאין לכל בית משפט אחר: הוא יכול לפסול כל חוק אשר הקונגרס יקבל ברוב גדול אם הוא איננו מתאים לחוקה. זאת אומרת, אם הפרלמנט, ששם קוראים לו קונגרס, לקח לו סמכות אשר החוקה לא נתנה לו. אינני רוצה להגיד אם זה טוב או רע, כשאגיע לענייננו אומר משהו בעניין זה, ואומר מדוע זה רע.

בארצות אחרות הייתה סיבה אחרת: היה משטר עריץ, משטר של שלטון יחיד, משטר של מלך (או קראו לזה מלך, היום קוראים לזה דיקטטור או שם אחר שאינני רוצה להזכירו). הייתה מהפכה ורצו להקים משטר עממי, בלי או עם מלך, וצריך היה לתת למהפכה הזאת ביטוי או בדקלרציה או בחוקה או בשניהם יחד: מן חוקה שהיא גם דקלרציה וגם חוקה. דבר זה בא כדי להבטיח כי לא ישובו למה שהיה, כדי לתת למהפכה סמכות יותר גדולה, אף על פי שאין לזה ערך רב מבחינה זאת, כי דיקטטור מצפצף גם על החוקה במקרה שהוא שב לשלטון, אך חושבים שיש בכך היגיון. לכן נתנו לחוקים האלה, הקובעים את חירות העם, עצמאותו והדמוקרטיה שלו, תוקף אחר. שמים את החוק הזה בראש כי הוא קובע את הקמת המדינה לאחר מאות שנים של מלחמה על חירותה. כך זה היה בעיקר בצרפת. אומנם שם כמעט בכל שנה יצרו קונסטיטוציה חדשה, ב-1789, ב-1791, ב-1792, ב-1793, ב-1795, וכשבא נפולאון צפצף על כל הקונסטיטוציות יחד, ודווקא בעזרת מכשיר דמוקרטי יצר "אמפרור".

אלה הן שתי הסיבות העיקריות אשר גרמו לכך שיעניקו לחוק מסוים סמכות משפטית מסוימת וייתנו לו ערך מיוחד בעיני העם. שני הגורמים האלה אינם אצלנו. אין שאלה של הגדרת הסמכויות בין העם ובין עיריית תל-אביב או מישהו אחר. היו גורמים אשר רצו להציג תנאים למדינה, אך המדינה לא קיבלה את התנאים האלה ואמרה להם: עליכם להיכנע למדינה. לא כולם היו בדעה כזאת, אפילו בממשלה הייתה דעה אחרת שאמרה: צריך איזה קונסטיטוציה, להגביל את הזכויות שיש למדינה ויש לגוף אחר. אך זה לא נתקבל. זאת מדינה אחידה, לא ברית בין גופים שונים, לא ברית בין מדינות שונות אשר מתאחדות, אין זאת מדינה אשר נלחמת מאות שנים בעריצות בתוך המדינה ורוצה לקבוע על ידי חוק מיוחד את חירויותיה.

אם הכוונה היא לחוקה שתהיה הצהרה חגיגית של פרינציפים ידועים בלי סנקציות, ויש הרבה חוקות בעולם שכתובים בהן אולי דברים טובים, אך אין בהן ממשות כי אין סנקציות, למשל בצרפת מדובר בחוקה על שוויון, אחווה, אך אין סנקציות, ואם אדם איננו שווה עם השני אז כלום, זאת רק סיסמה יפה – אם הכוונה לכך, יש לנו כבר דבר כזה, זאת הצהרת העצמאות. אז היה לנו צורך להודיע שאנחנו עצמאיים, כי עד הרגע ההוא היינו תחת שלטון זר, היה צורך להודיע לא רק כי אנחנו עצמאיים, הכרזנו גם על פרינציפים, על חזון הנביאים, על שוויון ועל חירות. ייתכן שאפשר לשכלל את הסגנון, אך אני מסופק אם נוציא דוקומנט ששונה בהרבה מהדוקומנט ההוא. ערכו של הדוקומנט הזה – שהוא הקים את המדינה. עכשיו יכול לשבת סופר, לעשות זאת אולי בסגנון יותר מסולסל, אולי יוסיף מליצות אחדות. אך אל ניגע בזה – זכותה של המגילה הזאת שהיא ביטאה את המעבר משלטון זר לעצמאות. לא בכל יום עוברים משלטון זר לעצמאות, רק פעם אחת – בכל אופן אני מתפלל שרק פעם אחת.

אפשר להגיד שגם לנו דרושים שני סוגי חוקים: חוקים שאפשר לשנותם, וחוקים שאי אפשר לשנותם אלא ברוב יחסי, או מיוחס; היות שאני נגד יחסנות, אני גם נגד חוקים יחסניים. אילו הייתי במיעוט – ואני יכול להיות במיעוט, כי המפלגה שלי היא בכל זאת מיעוט, רק יחד עם אחרים היא רוב – הייתי נגד זה, יען כי למה למיעוט לכבול את עצמו? אני מניח כי כל מיעוט מניח שיהיה רוב, אחרת אין כל טעם לקיומו. לשם מה הוא צריך שיכבול אותו? אם אנחנו נעשה עכשיו חוקים רעים, כאשר הוא יהיה רוב הוא לא יוכל לשנותם ויהיה נתון בידי המיעוט. למה לו? אינני יודע גם מה הסמכות שיש לנו לכבול את ידי אלה שייבחרו

כעבור שנה, או חמש שנים. אומנם אני חושב שיש זכות לדור הזה, כי הוא בנה את המדינה, ובעצם עובדת בנותו את המדינה הוא מעצב אותה. אך זאת זכות הטבועה בעצם הדברים. אילו היו אנשי דורנו דורשים לעצמם זכויות מיוחדות, הייתי מתנגד לזה. אתן דוגמה משטח אחר: יש יישוב בארץ אשר לצערי אינני חבר בו, אך יש לי איזה יחס ליישוב הזה – הייתי שותף להקמתו. היישוב הזה הוא עין-חרוד. אין זה סתם יישוב, אלא ביישוב הזה יש איזה אידאה. ישנו שם איש שהיה מראשוני הבונים והיה גם היוזם של היישוב הזה. האדם הזה נקרא שלמה לביא. הוא עובד 45 שנה, השקיע כל חייו ביישוב הזה, שני בניו נהרגו. אני בטוח שהוא יתקומם אם נעניק לו זכויות יתרות על חלוץ שבא אתמול, התיישב במקום הזה ונעשה שווה זכויות. לגבי ההיסטוריה אולי יש לו זכויות – הוא יצר את המקום, אבל אלה הן זכויות מוסריות. כשהוא מצביע בעין-חרוד הוא מרים רק יד אחת, וחלוץ אשר בא לארץ ונעשה חבר באותו יישוב – כמדומני שדרושים 12 חודש, אינני יודע – גם כן מרים יד אחת. אני חושב שטוב הדבר כי כאשר וייצמן מטיל פתקה, הפתקה שלו שווה בדיוק כמו פתקה של מנקה ארובות. יש בדבר הזה ערך מוסרי עצום. יש אנשים שיש להם זכויות, אבל אלה הן זכויות מוסריות, לא זכויות משפטיות. ייתכן שיש לדור הזה זכויות מוסריות, אך אין לו חוכמה יותר מאשר אלה שיבואו אחריו. האם אנו בטוחים שאלה אשר יבואו אחרינו לא יהיה להם אותו שכל, אותה נאמנות שלנו, שהם לא יבינו את צורכי העם כמונו? מדוע נכבול אותם? אני חושב שהדבר הזה מופרך באופן מוסרי והגיוני. אין לדבר הזה גם אותם נימוקים שהיו באמריקה, גם באמריקה ניצלו זאת לרעה – אני עוד אגע בזה.

אם תשוו חוקות, תראו שהיקף העניינים בהן שונה. יש מדינות אשר מכניסות לחוקה חוג אחד של עניינים, ויש מדינות שמכניסות לחוקה חוג אחר של עניינים. חוק העיתונות למשל, יש מדינות שהוא נמצא בתוך החוקה, ויש מדינות שאיננו נמצא בחוקה, וכן גם חוק האספות. אצלנו לא צריך להכריז כי מותר לעשות אספות, יען כי במדינתנו מותר לעשות הכול שהחוק איננו אוסר, במדינה זאת מותר לעשות כל דבר אלא אם אוסרים על זה, ואם אוסרים – אוסרים. אין במדינתנו צורך להכריז שהעיתונות חופשית. בצרפת, לאחר שהפילו את לואי ה-16, התאספו והכריזו כי העיתונות חופשית, כי לפני כן הייתה אסורה. לי קרה דבר כזה בחיי: אחד מחבריי, לא אקרא בשמו, מהחלוצים הראשונים שבאו לארץ, היה ממשפחה אדוקה מאוד. הציקו לו מאוד, לא נתנו לו ללכת לאספות של נוער ציוני; כאשר ידעו שיש אספה סגרו את ארון הבגדים, כדי שלא יהיה לו מה ללבוש ולא יוכל ללכת.

הוא ברח מביתו לעלות ארצה, וכאשר נכנס לחדרי בוורשה הוא זרק את הכובע וצעק: "דָּוִד! נקניק חזיר!" היה מוכרח לפרוק את העול, היה לו צורך בדבר הזה. כך היה בצרפת: כאשר פרקו את העול הודיעו כי העיתונות חופשית, כי מותר להתאסף. אצלנו לא צריך להכריז כי מותר להתאסף – מתאספים, אי אפשר לאסור אספות. אם יהיה חוק על אספות – יהיה ככל חוק רגיל. וידידי בריהודה, אם אפשר יהיה לשנות את החוק שהכנסנו אתמול (חוק הגנה וביטחון) רק ב-2/3, הרי כשבר יהודה יהיה רוב, והוא בוודאי רוצה זאת – אינני יודע אם מקווה – (ישראל בריהודה: גם מקווה), לא יוכל לשנות את הדבר ברוב של 51, אלא אם יהיו לו שני שלישי או שלושה רבעים. למה לו לכבול את עצמו? אם אחר כך העם ירצה בחוק יותר טוב – ישנה!

ברייהודה: ח"כ ישראל בר-יהודה (אידלסון), חבר הוועדה מטעם מפ"ם, סיעת השמאל הציוני שישבה באופוזיציה.

אני אקח דבר שלכל הדעות נקרא "קונסטיטוציוני", אם כי אני מפחד להגיד זאת, כי אני יושב כאן בין יוריסטים: לא הבינתי מה ההבדל בין חוק אחד לשני, לדעתי אין כל הבדל, וגם קשה לדעת איזה חוק חשוב יותר, אם חוק על שמונה שעות עבודה שאינו נכנס לחוקה, או חוק האומר שאסור למלך להתחתן אם ראש הממשלה אינו מסכים, שהוא חוק קונסטיטוציוני. לדעתי החוק על שמונה שעות עבודה יותר חשוב, אם כי הוא לא נכנס לקונסטיטוציה. ניקח דבר יותר חשוב: מה שמכויות הנשיא, אם הוא רק חותם על החוק או שיש לו גם זכות וטו. עד כמה שאני יודע אין לנשיא זכות וטו, אך אינני יודע מדוע אי אפשר לשנות זאת כעבור ארבע שנים? עכשיו דנים על חוק לזמן שהנשיא נוסע, זהו חוק קונסטיטוציוני, אם לקבל את ההגדרה של חוק קונסטיטוציוני. מדוע אי אפשר היה לפני ארבעה שבועות להחליט כך, ועכשיו – אחרת? מדוע צריך לשם כך רוב מיוחס?

יוריסטים: משפטיים.

אין יסוד לכבילת נבחרים אחרים, אין גם הצדקה לכך. אין גם חוקים כאלה אשר יש להם איזה טבע מיוחד, איזה חשיבות מיוחדת, שצריך לתת להם תוקף מיוחד. לדעתי החלטת הכנסת אשר אישרה את הפרוגרמה של דב יוסף – גם אם זה לא היה אפילו בצורת חוק – הייתה חשובה הרבה יותר מאשר כמה חוקים שהם חוקים קונסטיטוציוניים, מפני שזאת דרך לקליטת עולים, ואין בעצם דבר יותר גדול מזה. לדעתי, זה יותר חשוב גם מדרכי הרכבת הממשלה ומהממשלה עצמה. קשה לקבוע איזה חוק חשוב – אשר אותו מושיבים בקומה שנייה – ואיזה חוק פחות חשוב. מדוע ייקח על עצמו הרוב של עכשיו – יען כי הרוב מחליט – תוקף כזה, שהרוב הבא כוחו יהיה יותר קטן מהרוב של עכשיו? אינני מבין.

הפרוגרמה של דב יוסף: תוכנית הצנע של דב יוסף (מפא"י), שר האספקה והקיצוב, שאושרה באפריל 1949.

ובייחוד אין היגיון כי נעשה מה שעשו באמריקה: מסרו לבית משפט את הסמכות לפסול חוקים אם הם מתנגדים לחוקה. יען כי אם לא זאת, אין כמעט כל טעם ליצור חוקה מיוחדת בשביל חוקים מיוחסים. זהו צעד ריאקציוני, ניסיון פשוט לעכב את התפתחות והתקדמות התחוקה במדינה. כך היה באמריקה: כאשר באמריקה רצו לעשות חוק להגנה על ילדים האומר שאסור להעסיק ילדים בגיל צעיר מאוד, או יותר מדי שעות, פסק בית המשפט העליון שזה מתנגד לקונסטיטוציה. בית המשפט העליון באמריקה פסל את מס ההכנסה מפני שזה קונפיסקציה של רכוש, וקונפיסקציה של רכוש אסורה על פי החוקה. החוקה נהפכה למוסד משמר ריאקציוני שעומד נגד רצון העם. אמריקה היא מדינה גדולה ועשירה, בעלת יכולת גדולה, לא אכפת לה איזה אבסורדים יהיו בתוכה, בכל זאת הארץ מתקיימת. אך בארץ כמו שלנו, תארו לעצמכם שהעם רוצה משהו, ובאים שבעה אנשים המכותרים בתואר של שופטים – וכל הכבוד לשופטים, לא כל כך לאיש אלא לעובדה שהוא מייצג את החוק, ביחוד לבית המשפט העליון – ויפסלו חוק אשר העם רוצה בו! אצלנו תהיה מהפכה, כי יאמרו: אנחנו נעשה מה שאנחנו רוצים. אני חושב שמתן סמכות כזאת לשופטים הוא דבר ריאקציוני. אצלנו לא יהיה לדבר כזה קיום, הציבור לא ישלים עם זה. הכנסת, או אם יהיה לנו מחר פרלמנט אחר, יקבל חוק אשר נשען על רצון הרוב, ובית המשפט יפסול אותו מפני שלדעתו איננו מתאים לאיזה פסוק בחוקה?! רק העם קובע את החוקה. חוקה זה מה שהעם רוצה לאחר דיון ובירור חופשי ולאחר הצבעה. אך אין למסור זאת לידי שופטים כפי שעשו באמריקה. באמריקה העניין הזה עובד, ויש בקונסטיטוציה באמריקה הרבה דברים משונים. לדעתי הדבר הזה יכול ליהפך לסכנה בינלאומית גדולה, כפי שזה היה בשתי המלחמות, שרק הודות לחוכמתו הרבה של רוזוולט הביאו לידי שינוי הדבר הזה. שם יש כוח מחוקק לחוד, כוח מבצע לחוד, וכל אחד עושה מה שהוא רוצה. אנחנו בחרנו בממשלה פרלמנטרית, העם קובע את החוקים ונציגי העם מבצעים אותם. איני מניח כי אפשר למסור לבית המשפט שיקבע אם חוקים של הכנסת כשרים או אינם כשרים. גם עכשיו יכולים לקרות מקרים – בכנסת אומנם עוד לא קרה כדבר הזה, אבל אומרים שקרה במקומות אחרים – שאנשים יאמרו: תקבלו חוקים, אני אצפצף, אני עושה מה שאני רוצה. מודיעים גם שבעלי הבתים אומרים: אנחנו לא משלמים מיסים, אתם תחליטו, אנחנו לא נשלם. בשום מקום מסודר לא ייתכן דבר כזה. אך אם עוד יחליטו שמיעוט יוכל לעכב קבלת חוקים – העם אצלנו לא יישא זאת. בפיצול שיש אצלנו, בהיסטריה

ובצורך הגדול שיש להתחנך לחוק, להתחנך להכרעה דמוקרטית בתוך העם, אי אפשר שמיעוט יוכל לעכב מתן חוק יען כי דרוש רוב מיוחס לגבי חוקים מיוחדים. אני חושב את הדבר הזה, אצלנו, למסוכן. מוטב שיעשו חוק רע, מאשר מיעוט ישתלט. יען כי לא יסבלו זאת! לא כל כך מהר מקבלים שלטון רוב אצלנו; שלטון מיעוט – לא יקבלו. גם אין לכך כל הצדקה מוסרית, הגיונית.

אומרים שכרגע יש עלייה גדולה, ומי יודע מי הם האנשים אשר באים, פראי אדם, ממרוקו, מתימן (משה בן-עמי: מרומניה), לצערי הגדול לא יכולים לבוא מרומניה, אני מקווה שיבואו מפרס ומעוד ארצות כאלה, והם – "מי יודע מי הם". אם יש פחד מיהודים – אל תיתנו להם לבוא. אינני מסוגל להיות בחלק המיליוני שותף לפחד הזה. אם יש לי פחד – יש לי פחד מפני לא-יהודים. מפני הפחד הזה הייתי במשך 13 שנה בעד הקמת מדינה לעצמנו. אני בוחר להיות תחת שלטון של יהודים רעים מאשר תחת שלטון טוב של גויים מתורבתים בדמוקרטיה עממית או דמוקרטיה אחרת. אני כופר בדבר הזה שהעולים שונים. אומרים לי שיש ביניהם גנבים. אני יהודי פולני. אני מסופק אם יש באיזה קיבוץ יהודי שהוא יותר גנבים מאשר בין יהודי פולניה. אומרים שאנחנו, יוצאי אירופה המזרחית, חלוצים. אני כופר בזה תכלית כפירה, מפני שאני יושב בתוך עמי, והכרתי המון ציונים טובים, שקנו שקלים, לפעמים גם נסעו לקונגורס, אבל לנסוע לארץ ישראל – זה לא. אני יודע ציונים טובים אשר לא נתנו לבניהם לצאת מהארץ. התחילו לנסוע כאשר נעשה רע, כאשר התחילו פוגרומים. אני חושב זאת לאבסורד כשאומרים שאלה באו בעל כורחם – כולנו באנו בעל כורחנו. אנשי ביל"ו באו בגלל פוגרומים, אנשי העלייה השנייה באו גם כן כאשר היו פוגרומים, או כאשר חשבו שיהיו פוגרומים, או גם רבולוציות. אני ברחתי מפני רבולוציה. הייתי בעד רבולוציה, ולאחר שבאה, הרגשתי שהיא לא נותנת לי מה שאני רוצה, שאני צריך לעשות לי את הרבולוציה שלי. כך באו גם יהודי גרמניה: מפני ההכרח. אינני יודע מה הגנאי שיש ליהודי מרוקו, גנבים יש ברוך השם אצל כולם. אני יודע את יהודי תורכיה. מבחינה זאת הייתי יכול לפסול את יהודי תורכיה: לא יצאו מהם לא ברנר, לא ביאליק, גם לא נתנו חלוצים. אך אני פוגש חלוצים תורכים מצוינים. אני שולל בהחלט את הפחד הזה, אין לו כל יסוד, אין לו גם כל הצדקה מוסרית. אין לנו כל הצדקה להתנשא על ידי כך שנקבל חוקים אשר לא ניתן לבאים אחרינו לשנותם. כי אם נותנים תוקף מיוחד – זאת הכוונה: התנשאות, אשר לא מגיעה לנו. אינני חושב גם שצריכים להתיימש: אלה שיושבים כאן יהיו גם בעוד

משה בן-עמי: ח"כ משה בן-עמי, מפלגת ספרדים ועדות המזרח.

חמש שנים בכנסת. בכל אופן, התנועה שאני שייך לה, מאמינה כי אם בעוד ארבע שנים תהיינה בחירות היא תהיה בכנסת, ולא יהיה לה פחות שכל מאשר יש לה עכשיו. בריהודה חושב בשנה האחרונה שאין לנו שכל (ישראל בריהודה: שכל מעשי רב), אך אינני יודע מדוע אחרים צריכים לחשוב כי הם יותר גרועים ופחות חזקים. צריך שתהיה אמונה בעצמנו. יש לי אמונה ביהודים אשר באים, יש לי אמונה בנו, ואינני יודע למה יש צורך בחוקים שאי אפשר יהיה לשנותם אלא ברוב של שני שלישי או שלושה רבעים. אנחנו מקבלים עכשיו חוקים ברוב, נקבל חוקים בעוד ארבע שנים גם כן ברוב. בעוד ארבע שנים אולי נהיה קצת יותר חכמים. גם אם יש בינינו אנשים אשר אינם יודעים ללמוד, הם ידעו את המציאות שתהיה בעוד ארבע שנים – אנחנו לא יודעים איזה מציאות תהיה, אך הם ידעו – הם יחיו את המציאות הזאת והם יראו מה מחייבים הצרכים של המדינה אז. מה הכבילה הזאת? מפני שדבר כזה קיים בארץ אחרת? קודם כול, זה איננו קיים בכל הארצות, אינני יודע אם היה קיים חוק כזה ברומא. לא הכול יש ללמוד מרומא, אבל אפשר ללמוד קצת חוכמה מדינית מתוך ביקורת ולא מתוך חיקוי. זהו עם שהיה מחונן בקצת הבנה משפטית ובקצת הבנה צבאית. אינני יודע אם ברומא היה קיים חוק כזה. אינני מכיר חוק כזה באתונה, ואינני מכיר חוק כזה בישראל אשר יהיה צורך ברוב של שני שלישי כדי לשנותו. היו דברים בחוק של ישראל אשר בכלל אי אפשר היה לשנותם מפני שהקב"ה נתן פקודה, אך זה דבר אחר.

יש עוד עם אחד – אני יודע שיש אנשים שיטרפו אותי אם אזכיר את העם הזה – זהו העם האנגלי. האנגלים אומנם היו אנטישמים – הגזע האנגלוסקסי הוא כמו גזע אחר בעולם – אך אני מעריך את החוכמה הפוליטית של העם הזה בארצו. אין לאנגלים חוקה, וההתקדמות לא נפסקה על ידי כך. להפך, באנגליה יכולים לקבל חוק ברוב פשוט; המלך אומנם צריך לחתום עליו, אך הוא מוכרח לחתום עליו. באנגליה עשו מהפכה גדולה כאשר החליטו כי לאישה יש זכות בחירה, אבל החליטו על כך ברוב פשוט. ושם, אותו החוק אשר קובע אם המלך יכול להתחתן עם בחורה שהוא אוהב או לא יכול, קובע גם בכמה מוכרים סיגירות.

קונסטיטוציה אינו דבר המקובל בכל העולם, אך גם אם הייתה מקובלת בכל העולם, הייתי בוחר מה שדרוש לנו. לדעתי אין הדבר הזה דרוש לנו, אינו הולם אותנו, לא מוסרי ולא בחוכמה. אם אתם חושבים אחרת – מותר לכם לחשוב אחרת. הבעתי רק דעה של יחיד. בעניין זה יש לי רק זכות אחת, מפוקפקת אולי: אינני כפוף לכל דבר שמקובל בעולם; בדבר אשר נוגע לחיינו – יש לי טבע לחשוב מחדש.

כאשר חשבתי על זה לא מתוך שגרה של מה שמקובל, לא יכולתי למצוא כל נימוק אשר מחייב כי נעשה מה שעשו באמריקה. אני בעד זה שיהיו חוקים בכנסת, חוקים על בחירות, על נשיא, על ממשלה, אבל אל נעסוק בדקלרציות. עשינו דקלרציה פעם אחת, הפעם הזאת מוצדקת ויש לזה ערך חינוכי. בדרך כלל הפרלמנט עוסק בעשיית חוקים לצורכי הזמן והשעה. חוק הוא פרי זמנו, אין כל נצח בחוק.

אני רואה מה יש בפני הכנסת במשך שלוש-ארבע שנים אלה. כשאני אומר "כנסת" אני מתכוון למדינה, וכשאני אומר "הממשלה" אני מתכוון גם כן למדינה. לדעתי יש לנו עבודה כבירה. ירשנו חוקים רבים, יש ביניהם חוקים לא כל כך רעים, אם כי הם אנגלו-סקסים, אך יש ביניהם גם הרבה חוקים רעים שאינם הולמים אותנו. לא רק שחוקים אלה נעשו מתוך רשע, אלא אינם הולמים מדינה עצמאית. אלה חוקים אשר נעשו בשביל ארץ קולוניאלית. חוק הציבילים, לדעתי הוא אבסורד. שתי שנים מחיי הקדשתי ללימוד המג'לה, ונהנית מאוד כי מצאתי בה דמיון לתלמוד שלנו. אך זה אבסורד שנחיה במשטר של ימי הביניים. אני חושב כי גם החוק הפלילי, אם כי תוקן על ידי האנגלים, אינו הולם הרבה השגות מוסריות שיש לנו. הוא הדין לגבי חוק הפרוצדורה, המסחר ועוד. הכנסת הזאת תהיה עמוסה עבודה. אם ניכנס להתווכח על דקלרציות זה יעסיק את רוב אנשי הכנסת, ואת העיתונות בוודאי, ואת 'מעריב' ו'ידיעות אחרונות' אין ספק. הדברים אולי חשובים, אבל יתחיל ריב ויכוח אשר יסיח את הדעת מהעבודה אשר יש לעשות בכדי להתקין שירותים מתוקנים, לפקח ולבקר את הממשלה – ואני מתפלל לביקורת על הממשלה, ביקורת שלא מתוך השמצה אלא מתוך עיון במעשים שהיא עושה או שלא עושה, במה שעושה נכון ובמה שעושה ולא צריך לעשות – ביקורת כזאת חיובית בשביל המדינה. אינני רואה שיש לנו זמן לעסוק בדקלרציות, זה עניין אולי לאנשי רוח. אנחנו צריכים עכשיו הלכה. המדינה הזאת עכשיו, פירושה הלכה ולא אגדה שאינה מחייבת. אם נתחיל להתווכח ויכוחים פילוסופיים גדולים, נחבל בצרכים החיוניים של המדינה. סידור העלייה, התיישבות, העלאת רמת החיים, אלה לדעתי הדברים המוטלים על הכנסת ועל המדינה. עניין החוקה יטה אותנו למסלול אחר לגמרי. אנחנו אוהבים מאוד ויכוחים תאורטיים: אחד יראה כי הוא נאמן לכבוד ישראל, אחר – שהוא נאמן למהפכה הסוציאליסטית, ושלישי – כי הוא נאמן לדמוקרטיה העממית, ואחר נאמן לחלוציות – זה ויכוח סרק אשר ייקח את זמננו בכנסת ובעיתונות, לשווא, ויסיח אותנו מעצם המעשה. ואף על פי כן, אם הרוב חושב אחרת – יעשה הרוב כדעתו.

חוק הציבילים: ככל הנראה החוק האזרחי העות'מאני, וראו בהערה הבאה.

המג'לה: מג'לת אלאחכאם אלעדליה; קובץ דינים אזרחיים עות'מאני, שהיווה את הקוד האזרחי של האימפריה העות'מאנית בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20.